УДК 821.161.2.09

Шостак О. О.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ОСТАРБАЙТЕРІВ У ЛІТЕРАТУРІ ДІАСПОРИ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ «ХРЕЩАТИЙ ЯР»)

У статті проаналізовано альтернативну модель пам'яті про остарбайтерів у романі Докії Гуменної «Хрещатий яр». Автор порівнює радянський меморативний проект про примусову працю часів Другої світової війни з конструюванням образу остарбайтерів у творі письменниці-емігрантки. Закцентовано увагу на документальному підґрунті художнього тексту, що забезпечує оцінку реально існуючої ситуації.

Ключові слова: остарбайтери, примусова праця, воєнний наратив, меморативна стратегія, політика пам'яті, гендерні моделі.

Шостак О. А. Память о остарбайтерах в литературе диаспоры (на примере романа Докии Гуменной «Крещатый яр»).

В статье проанализировано альтернативную модель памяти об остарбайтерах в романе Докии Гуменной «Крещатый яр». Автор сравнивает советский меморативный проект о принудительном труде времен Второй мировой войны с конструированием образа остарбайтеров в произведении писательницы-эмигрантки. Акцентировано внимание на документальной основе художественного текста, что обеспечивает оценку реально существующей ситуации.

Ключевые слова: остарбайтеры, принудительный труд, военный нарратив, меморативная стратегия, политика памяти, гендерные модели.

Shostak O. O. Mentioning ostarbeiters («east workers») in diaspora's literature («Cruciform ravine» by Dokiia Gumenna as an example).

The history of totalitarian states and phenomenon of forced labor of millions of people which characterized it became prospective direction of modern Humanities Studies. That is why epy research of Ukrainian workers' experience who were deported to the Third Reich is actual. Using of their work in all branches of production of Nazi Germany continued from the beginning of 1942 to the beginning of 1945. Problem of ostarbeiters is an important component of memorative space about Second World War. Official narrative (state commemorative projects) as well as private (memories, letters) is involved in forming policy of memory about forced labor.

The alternative model of memory about ostarbeiters in novel «Cruciform ravine» by Dokiia Gumenna is analyzed in the article. The author compares Soviet memorative project about forced labor of Second World War with constructing ostarbeiters' image in the work of writer-emigrant. It is emphasized on documentary basis of fictional text which provides evaluation of real situation. Discourse about slavery in novel-chronicle «Cruciform ravine» ruins heroic pathos of official war myth.

Key words: ostarbeiters, forced labor, war narrative, memorative strategy, policy of memory, gender models.

У контексті меморативних студій центральне місце посідає досвід Другої світової війни. Провідну роль у трансляції пам'яті відіграють ініційовані державою комеморативні проекти, які ґрунтуються на її ідеології та слугують легітимації відповідного режиму влади. Так, радянський дискурс про «Велику Вітчизняну війну» ілюструє стратегію офіційної політики пам'яті, пріоритетною для якої була героїко-патетична риторика в рамках мілітарного міфу.

Процес формування пам'яті про Другу світову війну передбачає осмислення травматичного досвіду її учасників. До них належать і примусові робітники Третього райху – остарбайтери. Причому саме з України в порівнянні з іншими окупованими територіями СРСР було депортовано найбільше робочої сили (від 1,7 до 2,4 млн осіб) [7, с. 9]. Принципово відмінні моделі конструювання простору пам'яті про остарбайтерів характерні офіційному та приватному наративам, які репрезентують колективний та індивідуальний вимір (від)творення подій минулого. Свідчення примусових робітників (спогади, листи) подають нову, правдиву інтерпретацію проблеми, яка протиставлена радянській меморативній стратегії, що тривалий час домінувала в публічному просторі.

Пам'ять про примусову працю була периферійною темою в радянському дискурсі. Г. Грінченко, спростовуючи тезу про її «викресленість» із канонічної моделі воєнного наративу, акцентує увагу на вписуванні цієї теми в рамки «примусово-невільницької» риторики та на відмінності семантичних меж репрезентації образу остарбайтерів у різні періоди [3, с. 31–32]. Зокрема, впродовж 1942 – середини 1950-х рр. та кінця 1950-х – 1970-х рр. феномен примусової праці був представлений чіткими гендерними моделями: образами дівчини-полонянки та борця антифашистського опору відповідно. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. опубліковано низку канонічних фольклорних текстів та спогадів про роботу остарбайтерів у Німеччині. І. Склокіна зазначає, що проблема примусової праці в радянській історіографії 1950-х – 1980-х рр. перебувала під негласною забороною, а її появу в пропагандистському дискурсі та в художній літературі зумовили ідеологічні настанови державної політики: потреба у викритті злочинів нацистського окупаційного режиму; значний потенціал образу примусового робітника-жертви, який слугував мобілізації інших громадян на трудові та військові подвиги; необхідність пояснити участь мільйонів людей у примусових роботах та інтегрувати їх до радянського суспільства [8, с. 1, 15]. Дослідниця стверджує, що «страждальницький наратив про остарбайтерів ніколи цілком не узгоджувався із переважно героїчним мітом про "Велику Вітчизняну війну"», тому поступово був витіснений на маргінес меморіального поля [9, с. 186].

Репрезентація теми примусової праці в радянській літературі узгоджувалась із офіційною політикою пам'яті (твори Ю. Збанацького, А. Малишка, Ю. Яновського та ін.). Альтернативна меморативна модель формувалась у літературі української діаспори. Зокрема, у романі Д. Гуменної «Хрещатий яр» про нацистську окупацію Києва проаналізовано й проблему депортації населення до Німеччини. Мета статті – порівняти особливості конструювання образу остарбайтерів у творі письменниці-емігрантки з офіційним радянським наративом.

Д. Гуменна зосереджує увагу на таких мотивах: вербування, виїзд за кордон, побут на чужині. У творі йде мова про агітаційну кампанію з обіцянками покращення життя в Німеччині. Насамперед, згадано пропагандистські статті газети «Нове Українське Слово». У романі описано добровільний виїзд за кордон, що був табуйованою темою радянського воєнного дискурсу. У перші дні оголошення набору до київської біржі праці прийшло багато бажаючих, які розглядали еміграцію як можливість ознайомлення зі світом європейської культури, недоступним радянським громадянам: «Кожне хотіло побачити Европу, от скільки то їх потайки мріяло про таку хвилину в роки сталінських п'ятиліток» [4, с. 278]. Відзначено виїзд чоловіків, які в офіційній літературі змальовані як підлітки й люди похилого віку в образі пасивних жертв або як борці з окупантами. Перші добровольці були кваліфікованими робітниками. Зголосився на примусову працю в Німеччині й син професора Олег, який свідомо не хотів чекати повернення більшовиків. До речі, якщо в офіційному мілітарному дискурсі й порушували проблему добровільного виїзду, що в цілому було неприпустимим, то її

пов'язували передусім із представниками інтелігенції, затаврованими як буржуазні націоналісти.

Образ остарбайтерів, як і в радянському каноні, корелює з невільницьким наративом та іпостассю жертви. При цьому також використовується національна символіка, яка відображає трагедію татарського полону: «живий товар», «ясир», «ринок рабів». Д. Гуменна описує роботу бірж праці, які організовували депортацію, змальовує облави з метою затримання населення. У полі зору авторки – й принизливі умови перебування затриманих людей у пунктах збору перед відправленням за кордон: «Підлога в школі засмічена, запльована тими тисячами, що були тут попереду. Отака підлога повинна служити новим ясирним за м'яку постіль. Не то лягти, – гидко п'ять хвилин постояти» [4, с. 393]. Проте, використовуючи образ татарської неволі, письменниця не ставить за мету вписати пам'ять про остарбайтерів у історію українців як колоніальної нації, майбутнє якої – лише у возз'єднанні в радянській «сім'ї народів». Д. Гуменна розглядає депортації як один із виявів травми війни цивільного населення, яке стало жертвою нового тоталітарного режиму. А образ татарської неволі – традиційна риторична схема для відтворення страждань народу.

У романі зображено проводи до Німеччини, під час яких оркестр грав похоронні марші. Підтвердження цього факту знаходимо в К. Беркгофа: у квітні 1942 р. на київському вокзалі робітників дійсно проводжав духовий оркестр [1, с. 271]. Причому метафорика похорону присутня і в спогадах примусових робітників. Жителька с. Вигурівщина Київської обл. Галина Касіч розповідає: «Проважали нас… Це було щось жахливе… Це був похорон […] Так нас гнали, а за нами йшли наші батьки. Моя мама падала на землю, за землю хваталась і кричала!» [7, с. 22]. Загалом, властиві народним голосінням мотиви туги, розпачу, символіка поховального обряду – це усталена в українській літературі модель конструювання образу емігрантів.

Образ жертви в романі співвіднесений передусім із постаттю жінки, що характерно радянській моделі війни, яка ґрунтується на патріархальних гендерних стереотипах. Але будь-які ідеологічні інтенції в тексті відсутні. Сучасні історики стверджують, що більшість остарбайтерів становили жінки, діти й люди похилого віку [7, с. 20]. Головна героїня роману – жінка. Трагедію війни відтворено крізь призму сприйняття Мар'яни Вересоч, чиїм прототипом стала Д. Гуменна, яка під час нацистської окупації перебувала в Києві. Саме тому текст репрезентує різні аспекти жіночого досвіду війни. У творі розповідається, як жертвами нацистської політики депортації стали дівчата-школярки 13–14 років, яких нібито набирали на сільськогосподарські роботи до Херсонщини. Із дітьми часто добровільно виїжджали матері. У картині проводу остарбайтерів до вокзалу представлено образи знедолених селянських дівчат: «Поморені, заплакані, похмурі лиця» [4, с. 330]. Описуючи тяжкі умови праці в Німеччині, Д. Гуменна зосереджує увагу на жіночій недолі. Так, жінку, яка захворіла на примусових роботах, відіслали помирати додому. На основі архівних матеріалів Г. Грінченко й Т. Пастушенко підтверджують факт повернення непрацездатних робітників на батьківщину [4, с. 45]. У творі йде мова про те, як німкеня мало не довела до божевілля шістнадцятилітню дівчину: щипала, колола голками, виривала волосся, тому що партизани вбили її сина. Але в романі не прописаний традиційний для радянського дискурсу сюжет звільнення жінки-полонянки солдатом Червоної армії – національним прообразом козака-героя. Письменниця оприявнює трагедію гендерного насильства як травматичного досвіду часів війни.

Домінантою в змалюванні побуту примусових робітників на чужині виступає мотив страждання: «Дроти. Концтабір. Голод…» [4, с. 320]. Про поневіряння за кордоном остарбайтери писали у листах до рідних, користуючись відповідними шифрами, щоб пройти контроль цензури. Зразки таких послань наведено в творі:

«“Мені тут так, як було останніх п’ять років”. Цей був на засланні» [4, с. 320]. К. Беркгоф також зауважує, що остарбайтери не могли розповідати правди в листах і тому вдавалися до наперед узгоджених зі своїми рідними шифрів [1, с. 261]. Д. Гуменна не розглядає примусової праці в контексті позитивного досвіду контактів з Європою, хоча цей факт підтверджено у свідченнях робітників Третього райху. Ф. Пігідо-Правобережний у книзі спогадів «Велика вітчизняна війна» також не заперечує складних умов праці в Німеччині, але наголошує на тому, що навіть у становищі «напіврабів» остарбайтери почували себе значно вільніше, ніж на батьківщині: «Ми говорили про що й як хотіли, не боялись, що нас хтось підслухає, що на нас донесуть, що за необережно висловлену думку завтра доведеться стати перед слідчим НКВД» [6, с. 187]. У романі «Хрещатий яр» чітко витримано стратегію наративу жертви. При цьому на перший план виведено образ остарбайтера як людини, яка має трагічну долю, а не пасивної речі. В офіційній моделі пам’яті перевагу було надано відтворенню образів окупантів, німецьких господарів із наголосом на класовому чиннику («пани», «куркулі», «капіталісти»), а остарбайтерам відведено другорядну роль патологічних істот, щоб, як зауважує І. Склокіна, заперечити можливість свідомого й добровільного виїзду на примусові роботи [8, с. 47].

Письменниця подає власне трактування проблеми опору депортаціям. У романі проаналізовано різні способи уникнення вивезення до Третього райху. Люди купували фальшиві медичні довідки, ковтали отруту, яка викликає хворобливі симптоми, навіть намагались по-справжньому захворіти, вдавались до самокаліцтв. Поширеним було викрадення дітей, тому що ті, хто мав малолітніх нащадків, могли врятуватись від депортацій. Але ці способи не завжди були дієвими. Наприклад, тяжкохворих окупанти вбивали: «Я знала одну… Повісили, як почули, що вона має венеричну хворобу. А всіх туберкульозних взагалі мають знищити, як знищили хроніків та тих, що були в Кирилівській божевільні» [4, с. 391]. У радянському наративі про примусову працю також оприявнено опір кампанії вивезення на роботи до Німеччини. Але самокаліцтво, на думку І. Склокіної, співвіднесено з втратою соціальності, зведенням до рівня маргінальної істоти [8, с. 47].

Серед втікачів-остарбайтерів привертає увагу образ чоловіка, який розповідає про перебування на примусових роботах: «Я втік із Німеччини, там я був у таборі за дротами, бомбили весь час. Голодував, били… Дурний був би я їм працювати, голодний…» [4, с. 338]. Відповідно до патріархальних стереотипів чоловік – це активне, вольове начало, потенційний герой. В офіційній моделі пам’яті з його постаттю пов’язана тема активного спротиву в німецьких таборах праці, яка в романі «Хрещатий яр» лишається неартикульованою. Загалом, образ підкореного, слабкого чоловіка порушує традиційний гендерний порядок.

Втечі й уникнення депортацій в інтерпретації Д. Гуменної – це спосіб урятувати своє життя без жодних ідеологічних підтекстів і «патріотичних» настанов. У центрі твору – трагедія людської особистості, а не образ маргінала, зредукований до біологічного рівня.

Тема примусової праці була введена до офіційного воєнного наративу з метою затаврувати окупантів як злочинців і підкреслити визвольну місію Червоної армії. У романі «Хрещатий яр» Д. Гуменна відтворює образи остарбайтерів у семантичній категорії жертв двох тоталітарних режимів – радянського і нацистського. Письменниця не порушує проблему репатріації примусових робітників, але прописує репресивні заходи щодо тих, хто перебував на окупованій території: «…всім, хто працював у будь-якій установі, ставлять на паспорті штамп “враґ народа” […] Всіх чоловіків – на фронт, на передові позиції, жінок – на роботи» [4, с. 416]. Така доля чекала й остарбайтерів. Ґрунтовний аналіз процесу репатріації в контексті радянської дискримінаційної

політики подає М. Дичок [5]. Стосовно остарбайтерів дослідниця зауважує, що вони повертались на батьківщину не через ідейні переконання, як про це йшлося в офіційному дискурсі, а просто бажаючи об'єднатись зі своїми сім'ями. Отже, і депортація, і репатріація – це насильство над волею особистості.

У цілому, конструюючи альтернативну модель пам'яті про остарбайтерів, Д. Гуменна не використовує клішовані ідеологічні формули, а насамперед описує дійсні факти, беручи за основу власний воєнний досвід. Таку стратегію інтерпретації теми задає жанр – роман-хроніка. До епізодів, які мають документальну основу, окрім проаналізованих вище, можна зарахувати й такі: підробка штампів біржі праці, що засвідчували непридатність до відправлення на примусові роботи; умови транспортування робітників; вивезення до Німеччини студентів Київського медичного інституту; спалення хат у селах як покарання за переховування від депортації.

Таким чином, модель пам'яті про примусову працю в романі Д. Гуменної «Хрещатий яр» підриває героїчний пафос офіційного міфу війни. Як і в радянській комеморативній практиці, за основу взято невільницький наратив жертви, але піддано критиці два тоталітарні режими. Порушено табуйовану тему добровільного виїзду за кордон. Поряд із традиційним образом жінки-полонянки оприявнено образ чоловіка-остарбайтера – втікача, а не учасника героїчного опору. Дискурс про неволю виведений на рівень екзистенційної кризи особистості часів війни. Варто відзначити й документальне підґрунтя тексту, що слугує відтворенню реальної картини воєнного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф ; авторизований переклад з англійської Т. Цимбала, науковий редактор перекладу В. Гриневич. – К. : Критика, 2011. – 455 с.
2. Грінченко Г. Радянський проект пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни / Г. Грінченко // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України ; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К. : НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 21–42.
3. Грінченко Г. Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього райху: проблеми історичної пам'яті : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра істор. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г. Грінченко. – К., 2007. – 44 с.
4. Гуменна Д. Хрещатий яр (Київ 1941–43). Роман-хроніка / Д. Гуменна. – Нью-Йорк : Об'єднання Українських Письменників «СЛОВО», 1956. – 489 с.
5. Дичок М. Переосмислення досвіду українських біженців часів Другої світової війни / М. Дичок // Сучасні дискусії про Другу світову війну: зб. наук. ст. та виступів укр. і зарубіжних істориків / Асоц. викл. іст. та сусп. дисциплін «Нова Доба», Прогр. дослідж. історії сучасної України ім. П. Яцика / упоряд. Я. Грицак, П. Кандьор, С. Турканик. – Л. : ЗУКЦ, 2012. – С. 154–164.
6. Пігідо-Правобережний І. Велика Вітчизняна війна / І. Пігідо-Правобережний. – Вінніпег : Друкарня «Нового шляху», 1954. – 233 с.
7. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Г. Грінченко ; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
8. Реброва І. Примусова праця остарбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942–1949) [Електронний ресурс] / І. Реброва. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/journall/war/12/5.pdf

9. Склокіна І. Українське / національне в радянській офіційній політиці пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині / І. Склокіна // Сучасні дискусії про Другу світову війну: зб. наук. ст. та виступів укр. і зарубіжних істориків / Асоц. викл. іст. та сусп. дисциплін «Нова Доба», Прогр. дослідж. історії сучасної України ім. П. Яцика / упоряд. Я. Грицак, П. Кандьор, С. Турканик. – Л. : ЗУКЦ, 2012. – С. 175–189.
10. Спогади-терни. Про моє життя німецьке…: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко ; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків : Право, 2008. – 488 с.

УДК 32.019.51 – 379.85

Синчук Р. А.

«МАРШІ ЖИТТЯ» ЯК КОМЕМОРАТИВНА ПРАКТИКА

У статті йдеться про «марші життя» – особливий вид комеморативних заходів, що проводяться переважно в державах Східної Європи на території колишніх концтаборів, гетто чи місцях масових розстрілів євреїв нацистами. Такі марші набули значної популярності наприкінці XX ст. і сьогодні є невід'ємною частиною політики пам'яті Ізраїлю, а також деяких європейських країн.

Автором також встановлений зв'язок між «маршами життя» та ностальгічним туризмом, розкрита роль Держави Ізраїль в їх організації, здійснена спроба визначити мотивацію учасників цих комеморативних заходів.

Ключові слова: Голокост, «марші життя», місця пам'яті, політика пам'яті.

Синчук Р. А. «Марши жизни» как коммеморативная практика.

В статье исследованы «марши жизни» – особый вид коммеморативных мероприятий, которые проводятся преимущественно в странах Восточной Европы на территории бывших концлагерей, гетто или местах массовых расстрелов евреев нацистами. Такие марши приобрели значительную популярность в конце XX в. и сегодня являются неотъемлемой частью политики памяти Государства Израиль, а также некоторых европейских стран.

Автором также установлена связь между «маршами жизни» и ностальгическим туризмом, раскрыта роль Государства Израиль в организации «маршей жизни», реализована попытка определить мотивацию участников этих коммеморативних мероприятий.

Ключевые слова: Холокост, «марши жизни», места памяти, политика памяти.

Sinchuk R. A. Marches of the Living as a commemorative event.

The article deals with the Marches of the Living – a special kind of commemorative events, which are held mainly in Eastern Europe, on the territory of the former concentration camps, ghettos or places of mass executions of Jews by the Nazis. These marches have gained considerable popularity in the late twentieth century, and now they become an integral part of the memory policy of Israel and some European countries.

The study of this phenomenon showed that the Marches of the Living arose thanks to the help and assistance of the government of the State of Israel, who saw in the marches the way to spread knowledge about the Holocaust. Due to the Marches of the Living tens of thousands of Jewish students, civil servants, thousands of tourists from other countries or even continents, learn the truth about the crimes of the Nazi regime, about the concentration